

А.І. Легкоступ

Донецький національний університет, Україна

ВПЛИВ ІДЕЙ ПРОСВІТНИЦТВА НА АГРАРНЕ ЖИТТЯ АНГЛІЙЦІВ

У статті аналізується вплив ідей англійських просвітників другої половини XVIII ст. на стан сільського господарства в Англії, зокрема аграрного сектору, у цей період. Висвітлено розвиток всіх галузей аграрного сектору економіки країни, зміни, які відбулися протягом вказаного часу, а також те, які саме ідеї просвітників вплинули на цей розвиток та яким чином здійснювались вони на практиці.

Промислова революція в Англії у другій половині XVIII ст. не могла не торкнутися аграрного сектору. А ще точніше буде сказати, що саме розвиток сільського господарства у XVIII ст. надав можливість розвинути промисловій революції, надавши велику кількість робочих рук.

Просвітники велику увагу приділяють відносинам аграрного сектору, бо на час написання їхніх праць Англія все ще залишалася сільськогосподарською країною. Тому не дивно, що саме за їх планами розвитку більшою частиною і відбувалася перебудова аграрного сектору британської економіки.

Тема економічного розвитку часів Просвітництва користувалася, користується і, напевне, буде користуватися популярністю серед вчених-дослідників. Тому що саме в часи Просвітництва було зроблено вагомий внесок у розвиток економічної науки. Серед робіт, присвячених цій тематиці, можна зустріти роботи загального характеру, тобто такі, що розповідають про економічну історію в багатьох країнах та за всі часи. Однією з таких праць є «Экономическая история Западной Европы и Америки» А.А. Ткаченко [1]. Тут надані характерні риси економічного розвитку кожної з найбільших країн Європи та Америки. Виявлені як загальні закономірності для всіх держав Європи та Америки, так і особливості кожної країни. Крім того, в книзі зазначаються особистості, що найбільше вплинули на розвиток економіки тієї чи іншої держави. Надаються короткі біографічні відомості та найвідоміші частини їх концепцій, що мали найбільше значення для розвитку економіки даної країни чи всього світу. Л. Брентано у дослідженні «История развития народного хозяйства Англии» [2] розглядає народне господарство Англії з давніх часів і до XX ст. Тут розвиток господарства описується з точки зору розвитку ідей економістів в кожний період. Розглядаються також можливості застосування цих ідей на практиці в сучасності. С.Р. Fay у роботі «English economic history mainly since 1700» [3] розглядає менший проміжок часу в історії економіки і починає з XVIII ст. Багато уваги в роботі присвячено промисловій революції та її наслідкам для Британії.

Велика увага вітчизняних та закордонних вчених привернута до аграрної історії Британії. Найбільш знаним серед таких вчених є В.М. Лавровський, який є автором праці «Исследование по аграрной истории Англии XVII – XIX вв.» [4]. Це, можна без перебільшень сказати, монументальна праця з аграрної історії даного періоду. Вона написана на основі численних документів з історії аграрного розвитку Англії за три сторіччя. Автором також надано багато порівняльних та статистичних таблиць, а також наведено багато конкретних прикладів. Робота Є.В. Миронової «Аграрные отношения в Великобритании: их влияние на развитие и размещение сельского хозяйства» [5] менш детальна, але має свої особливості, за які цінується. Головна увага, як це помітно вже з назви, приділяється автором розвитку аграрних відносин Британії, а саме їх вплив, на розвиток та розміщення сільського господарства. Досліджується вплив різних подій на

економічне життя країни. Праця Е.Л. Jones «Agriculture and industrial revolution» [6] висвітлює питання змін у сільському господарстві протягом промислової революції. Автор виокремлює позитивні та негативні риси цих змін.

Метою даної статті є аналіз впливу ідей англійських просвітників на розвиток аграрного сектору економіки в Англії другої половини XVIII ст.

Актуальність цього питання безперечна. Адже проблеми, пов'язані з будь-якими аспектами економічного розвитку держави, завжди є актуальними, бо завжди є необхідність у розв'язанні різноманітних економічних ідей та завдань. Тож думки англійських просвітників, що набагато вперед просунули економіку британської держави у XVIII та подальших століттях, є надзвичайно корисними для інших вчених, адже багато з їхніх ідей застосовуються й донині.

Для вирішення мети роботи ми висунули кілька завдань:

- визначити основні напрямки розвитку аграрного сектору економіки в даний період;
- виявити, які саме ідеї просвітників були використані підприємцями та урядом для покращення становища в аграрному секторі в другій половині XVIII ст.;
- означити позитивні та негативні риси змін, що відбулися.

Розвиток сільського господарства у цей час був не таким інтенсивним, як промисловості та транспорту. Так, сіялка лише зрідка використовувалася в розвинутому Східному Норфолку (наприклад, в Тауні чи Коуку), в інших місцевостях вона з'явиться лише з XIX ст. Кінна молотарка, створена в Шотландії близько 1780 р., за якою потім з'явилася парова, теж не отримала швидкого розповсюдження, як і трикутний плуг, так званий плуг Розерхема, що дозволяв заорювання на двох конях при одній людині (замість прямокутного плуга з його шістьма чи вісьма биками, погоничем та плугатарем), запатентований у 1731 р., майже не використовувався до 1870 р. Аж до 1830 р. ціп, серп та коса залишались звичайними знаряддями на англійських фермах [7]. Було також підраховано, що нові культури, включаючи турнепс, розповсюдились зі швидкістю, що не перевищувала 1 милію на рік від місця своєї появи.

Тож беззаперечні успіхи англійського землеробства впливали не стільки з використання машин чи чудових культур, скільки з нових форм використання ґрунтів, повторних заорювань, ротації культур, що були націлені одночасно й на знищення парів, і на покращення скотарства, корисного джерела добрива, а отже, й засобу уникнути знесилення ґрунтів. Крім того, приділялася увага селекції насіння та порід овець і великої рогатої худоби, що збільшила виробничість. Все це привело до так званого високого сільського господарства. Один з пізніх спостерігачів відзначає: «Це – мистецтво дуже важке, що має як міцну опору лише довгу ланку спостережень. Землі, огорожені та дуже розриті надмірно частими оранками, що щедро добривались гноєм гарної якості та по черзі засівались рослинами, що послаблювали та відновлювали плодючість, без парів... зі зміною зернових рослин зі стрижневими коренями, які послаблюють ґрунти, витягуючи свої речовини з великої глибини та нічого не повертаючи землі, трав'янистими рослинами з коренями, що стелються, які покращують ґрунти та знаходять свою субстанцію з поверхневих шарів» [7, с. 318].

Всім цим нововведенням була притаманна одна характерна риса: вони могли бути здійсненими лише за допомогою вкладання в них великого капіталу, який на той час можна було заробити лише на мануфактурному виробництві або мати завдяки великій спадщині. Вони були зовсім недосяжні для примітивних неогороджених господарств, а також для дрібних фермерських господарств. Тож на перший план виходять просвітницькі ідеї покращення сільського господарства. Піонерами введення нових методів були заможні люди, головним чином багаті землевласники, що займалися сільським господарством у великих маєтках. Такі як Джетро Талл, лорд Тауншенд, Кок-Холкем та Бейквелл, які першими покращили методи розведення овець. Так, у 1700 р. Джетро

Талл винайшов конструкцію звичайної сіялки, яка закопувала насіння на рівномірну глибину, замість того щоб просто розкидувати його по ріллі. Нагородою йому став небачений врожай. У 1730-х рр. віконт Тауншенд розробив принцип чередування сільськогосподарських культур на одному полі [8]. Через це технічна революція привела до соціальної революції, що змінила всю структуру сільської Англії та сприяла подальшому прогресу в техніці.

Як і в промисловості, технічний розвиток та удосконалення методів обробки землі привели до змін у соціальному становищі робітників сільського господарства. Старовинний уклад життя було зруйновано тими шарами суспільства, що здобули владу, починаючи з 1688 р. На той час земельна аристократія (дві чи три родини на кожні з 10 тис. приходів в Англії) володіла в цілому третину земель округу, розділеною на великі господарства, які утримували орендарі. Дрібні незалежні власники (йомени) володіли іншою третиную. Селяни володіли невеликими ділянками землі та мали право на общинні землі. Це й складало останню третину площ, що оброблялися [7].

Лорди, зацікавлені у придбанні парламентських місць та збільшенні збуту хлібу та шерсті за кордон, почали посилено скуповувати землю, розширювати свої пасовища та покращувати своє господарство. Часто великий маєток складався з багатьох дрібних ділянок, що були куплені в окрузі, один за одним. Їх колишні власники уходили до міст, виселялись до Америки, ставали на службу в Ост-Індію [9]. Формувався клас сільських робітників, що переходили з місця на місце у пошуках сезонної роботи.

Та ще більше дрібних поміщиків та селян уходило через огорожування та розподіл общинних земель. Вчені-прибічники раціонального господарства (особливо Артур Юнг, невтомний мандрівник, що надав ретельний опис Англії, Ірландії та Франції) посилено рекомендували посіви кормових трав, різноманітну сівозміну (багатопілля), використання сильного добрива, покращених плугів. Виконуючи ці поради, великі власники обмінювали свої черезсмужні ділянки на інші так, щоб скласти суцільні ниви та луги, а головне – намагались умовити всіх інших хазяїв округи остаточно розділити общинні землі для того, щоб потім огородити свої кругленькі володіння та не від кого не залежати у веденні свого господарства. Однак для будь-якого розподілу землі була необхідна особлива постанова парламенту. Зацікавлені в розподілі багаті власники займалися у своїй окрузі складанням петиції в парламент, використовуючи весь свій вплив та навіть погрози. Та як тільки петиція опинялась в парламенті, справа була зроблена, бо палата складалася з найбільших власників чи їх прибічників. Розподіл общинних земель та огорожування були дуже не вигідні для дрібних власників, які отримували при цьому відносно небагато, однак втрачали запасну землю та пересувались на гірший ґрунт; їм залишалося знову-таки уходити зі своїх земель, продавати їх [9, с. 321]. Таким чином, парламент в Англії допоміг зникненню селян.

В результаті огорожень з 1760 до 1800 рр. площа хлібних посівів не лише не розширюється одночасно з ростом населення, а ще й скорочується на 6 тис. акрів. Однак це не призводить до зменшення врожайності на огорожених полях, а навпаки, на таких полях врожайність зростає.

Тим не менш, просвітники, особливо Адам Сміт, виступають певною мірою проти огорожень. Вони визнають, що огороження має сенс лише тоді, коли такі землі є в невеликій кількості, та в країні, головним продуктом якої є хліб. Тоді добре огорожене пасовище буде приносити більш високу ренту, ніж будь-яке поле по сусідству. Вчені зазначають, що пасовище потрібне для утримання худоби, що застосовується для обробки нив, та висока рента, що приноситься ним, в даному випадку виплачується, власне, не з вартості його власного продукту, а з продукту ниви, що обробляється з його допомогою. Однак просвітники впевнені, що ця рента знизиться, якщо всі навколишні

землі будуть повністю огорожені. Тож для цих вчених не дивно, що на початку огороження землі приносять значний прибуток, та вони прогнозували в подальшому погіршення такої ситуації, що й дійсно відбулося в наступні століття.

Разом з витісненням селянина-власника в Англії також став зникати й дрібний фермер, копігольдер, що орендував землю зазвичай на строк трьох життів за невелику щорічну платню. Великий власник, огородивши маєток, намагався краще пустити землю в обіг та брати більшу орендну платню, але старовинний фермер не міг змінити своє господарство, щоб підняти прибуток, тому що для цього потрібно було вкласти великий капітал, придбати машини, ввести нові посіви, побудувати господарські приміщення. Тому власник позбавлявся дрібних фермерів та замінював їх одним чи небагатьма великими, які домовлялись на короткі строки, приносили з собою капітал, проводили покращення та сплачували йому значну ренту. Іноді 4 – 5 великих фермерів захоплювали весь прихід, витісняючи 30 – 40 дрібних орендарів та стільки ж дрібних самостійних хазяїв [9, с. 322]. У цей період значно зменшилося число ферм з кількістю землі менше 40 га та зросло число ферм з кількістю землі 120 га. Підраховано, що від 1740 до 1788 рр. число самостійних ферм знизилася більше ніж на 40 тис.

Нарешті, змінилося становище робітників на селі. При розподілі общинних земель у них просто відбирали ділянки, бо вони не вважалися їх власниками (їх виселяли, а дома зносили). Лорду нового типу та його великому фермерові не потрібні були робітники попереднього стану, як занадто самостійні особи; їм потрібні були найманці, які б не займали місця в маєтку, а з'являлися лише в гарячий робочий час влітку у необхідній кількості. Інколи власники намагались «очистити» весь прихід від неосілого люду, виселяли його та забороняли будувати дома; такі приходи вважалися замкнутими; поряд з ними були інші, відкриті, де хоча й селами, але в орендованих домах жили безземельні робітники; з початком весни вони відправлялися «в коло», переходячи групами з одного маєтку в інший [9, с. 302].

Виробництво та виробничість підвищилися саме в той момент, коли скоротився попит, а ціни на зерно пішли вниз. Англійський історик Е.-Л. Джонс пояснює цей парадокс наступним чином: попит на зернові залишався більш-менш стабільним, але з підйомом міст та величезним зростанням Лондона збільшився попит на м'ясо. Скотарство зробилося більш прибутковим, ніж обробка землі [7]. Звідси підвищене звертання до вже відомих кормових рослин – конюшини, турнепсу та до нового методу ротації культур. Так сформувалось те, що Джонс називає «достойним колом» (на протигагу порочному), згідно з яким низька ціна зернових штовхала фермерів на перенесення своїх зусиль на скотарство, яке закріплювало успіх кормових культур та яке одночасно приводило до збільшення поголів'я худоби, особливо овець, та швидкого зросту врожайності зернових через великий запас гарного добрива.

Рогата худоба вже не паслася без нагляду на землі, що знаходилася під паром, а утримувалася в стійлах, де їй давали корм. В такому випадку, зазначають просвітники, зокрема Сміт, одна й та ж площа землі не лише надає корм більшій кількості худоби, але й потребує меншої кількості праці для турботи про неї та збору продуктів з неї, бо худоба утримується на меншій території [10]. Тож, діючи за таким планом, скотарі сприяли не лише покращенню умов утримання худоби, але й покращенню якості отриманих з неї продуктів споживання. Середня вага овець, що продавалися у 1710 р. в Смітфілді, була 12 кг та рогатої худоби – 167 кг, а в 1795 р. вона дорівнювала відповідно вже 36 та 360 кг [11].

Виробництво зерна в Англії зростало так, що перевищило національні потреби. Звідси зниження попиту на зернові та зростаючий аж до 1760 р. експорт. Так, з 1685 р. за пшеницю, що вивозилася, сплачувалася урядова премія у 5 шил. за квартал, коли ціна не

перевищувала 48 шил., тобто завжди, за виключенням голодних років. Однак просвітники неодноразово попереджають про те, що результатом премій, як і всіх інших заходів меркантилістської системи, може бути лише штучне спрямування торгівлі країни в менш вигідне русло, ніж те, по якому б вона розвивалася природно. Причиною такого сумного висновку стали подальші події. Так, у врожайні роки премія, викликаючи надмірний вивіз, необхідно утримує ціну хліба на більш високому рівні, ніж той, на якому вона природно трималася б, що нібито й було метою премії. Однак збільшення вивозу у врожайні роки часто унеможливило встановлення рівноваги так, щоб надлишок одного року покривав неврожай іншого. Звідси просвітники й виводять, що як у врожайні, так і у неврожайні роки премія неодмінно веде до дещо більшого підвищення грошової ціни хліба на внутрішньому ринку, ніж це було б за її відсутності. Останні сім років XVII ст. були дощовими, і ціни набагато перевищили встановлену суму у 48 шил., але з 1700 до 1765 рр. ціни знизилися та дещо стабілізувалися, притримуючись приблизно на рівні 35 шил., майже не підвищуючись набагато більше ніж 40 шил. та майже не знижуючись нижче 30 шил. Тим не менш, премії ніхто не відміняв, тому експорт був значним, і розміри його все збільшувались. Приблизно з 1760 р. становище змінилося. Ріст населення перетворив Англію з експортуючої країни в імпортуєчу в той час, коли лише деякі країни мали надлишок зерна. Ціни швидко зросли та почали сильно коливатися. В період з 1764 до 1850 рр. ціна на пшеницю лише 4 рази знижувалась нижче 40 шил. за квартал, а протягом низки років, особливо в період 1800 – 1813 рр., вона перевищувала 100 шил. [11]. Існувала величезна різниця між офіційними даними та реальністю. Це пояснювалося тим, що існувала така ж різниця в різних округах.

Підвищення цін торкнулося й інших предметів першої необхідності, особливо ціни на м'ясо.

Таблиця 1 – Вартість життєвих припасів у Ноттінгемі

	1742	1796 – 1806
Хліб у 4 ф.	0 шил. 3 п.	1 шил. 2 п.
Сир 1 ф.	0 шил. 2 п.	0 шил. 8 п.
Масло 1 ф.	0 шил. 3,5 п.	1 шил. 3 п.
Сіль 1 ф.	0 шил. 1 п.	0 шил. 4,5 п.
Баранина 1 ф.	0 шил. 3 п.	0 шил. 9 п.
Яловичина 1 ф.	0 шил. 1,5 п.	0 шил. 7 п.
Телятина 1 ф.	0 шил. 1,5 п.	0 шил. 8 п.
Свинина 1 ф.	0 шил. 2 п.	0 шил. 8 п.
Солоне сало 1 ф.	0 шил. 3,5 п.	1 шил.
Відгодований гусак 1 ф.	1 шил. 2 п.	5 шил. 6 п.
Пара качок	1 шил. 2 п.	5 шил. 6 п.
Пара курчат	0 шил. 8 п.	4 шил. 6 п.
Мило 1 ф.	0 шил. 3,5 п.	0 шил. 10 п.
Свічі 1 ф.	0 шил. 4 п.	0 шил. 10 п.
Ячмінь 1 бушель	1 шил.	4 шил. 4 п.
Овес 1 бушель	0 шил. 8 п.	3 шил. 1,5 п.
Солод 1 бушель	1 шил. 6 п.	8 шил. 6 п.

З табл. 1 ми ясно бачимо, що ціни на м'ясо дійсно дуже сильно підвищились. Найменше підвищились ціни на баранину, свинину та яловичину – в 3 – 4 рази за трохи більше ніж 50 років, найбільше ж на телятину та птицю – в 5 – 6 разів. Однак ми можемо бачити, що

зернові культури не набагато відстали від м'яса. Так, ціни на хліб підвищилися майже на 1 шил., на овес – майже на 3 шил., а ячмінь – більше ніж на 4 шил. Таке ж подорожчання ми бачимо і на сир, масло та сіль, що подорожчали в 4; 3,5 та 4,5 рази відповідно. Найменше підвищення цін відобразилося на таких предметах першої необхідності, як мило та свічі, без яких неможливе існування та праця. Їхні ціни змінилися у бік збільшення лише в 2,5 рази.

Кормові культури потребували легких та піщаних ґрунтів, які ставали найбагатшими землями Англії. Стали обробляти навіть ґрунти, відомі як неплодючі, що завжди залишалися для овець. І навпаки, важкі та глинисті ґрунти, погано пристосовані під кормові культури, які до того часу були кращими для зернових, не оброблялись через низькі ціни, що визначалися високою врожайністю культур, які вирощувалися на конкуруючих з ними ґрунтах. Однак земельна рента, а отже, і прибутковість землі, на думку просвітників, змінюється не лише залежно від плодючості землі, що вже було підтверджено раніше, але й залежно від знаходження її, якою б не була її плодючість. Тут велику роль відіграє наближеність землі до великих міст, де для її продуктів існують кращі ринки збуту чи гарні умови перевозу до вищеназваних ринків збуту. Всі ці правила ретельно виконувались тими, хто займався сільським господарством у той час.

Відновлення рівноваги відбувалося у напрямку ремісничих промислів. Саме тому починаючи з 1650 р. зростає жвава селянська промисловість. Наприкінці XVII ст. та на початку XVIII ст. мереживний промисел розвинувся у Східному Девоні та ще більше в графствах Берфорд, Бекінгем та Нортгемптон. Цвяхове виробництво розвивалося в Бірмінгемі, виготовлення паперу – в горах Мандіпхіллз, де у 1712 р. працювало більше 200 фабрик. Панчохово-в'язальне виробництво розвивалося в графствах Лестер, Дербі та Ноттінгем.

Результатом революції в сільському господарстві, що багато в чому була навіяна ідеями англійських просвітників другої половини XVIII ст., були три факти, значення яких далеко вийшло за межі самого сільського господарства:

1) виробничість землі збільшилася, і стало можливим прогодувати велике промислове населення в нових містах;

2) утворилась резервна армія робітників, повністю вільних від усілякого зв'язку з землею, людей, не прив'язаних ні до місця, ні до власності. Виникла група вільних робітників, що відповідала вільному капіталу, що накопичувався. Саме ця одночасна поява такої праці та такого капіталу в період, коли, нарешті, стало можливо організувати масовий випуск товарів, стала в основі промислової революції;

3) сильно виріс внутрішній ринок збуту для промислових товарів. Фермер періоду натурального сільського господарства, зі своєю домашньою промисловістю та відірваністю від зовнішнього світу, міг споживати дуже багато та, однак, купувати дуже мало. Робітник же, на якого він тепер перетворився, зазвичай споживав набагато менше, але все, що він споживав, він повинен був купувати. А створити велику експортуючу промисловість можна було лише на твердій базі великого внутрішнього ринку [11].

Таким чином, розвиток сільського господарства, як і промисловості, був нерівномірним, але це пояснюється впровадженням багатьох нових ідей, які повинні були пройти випробування. Йому сприяли огороження, в результаті яких здійснювались теорії просвітників-економістів щодо перетворення землевласників на людей, що живуть за рахунок не лише ренти, але й продажу сільськогосподарських товарів як в межах країни, так і за кордон.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ткаченко А.А. Экономическая история Западной Европы и Америки: [учеб. пособие] / Ткаченко А.А. – Запорожье : Премьер, 1998. – 352 с.
2. Брентано Л. История развития народного хозяйства Англии / Брентано Л. ; пер. с нем. С.Т. Вольского. – М., Л. : Госиздат, 1939. – 518 с. – (Т. 3).

3. Fay C.R. English economic history mainly since 1700 / Fay C.R. – Cambridge : Heffer & Sons LTD, 1940. – 253 p.
4. Лавровский В.М. Исследование по аграрной истории Англии XVII – XIX вв. / Лавровский В.М. – М. : Наука, 1966. – 256 с.
5. Миронова Е.В. Аграрные отношения в Великобритании: их влияние на развитие и размещение сельского хозяйства / Миронова Е.В. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1966. – 88 с.
6. Jones E.L. Agriculture and industrial revolution / Jones E.L. – Oxford : Blackwell, 1974. – 233 p.
7. Краткая история Англии / [под ред. В.В. Адамчик, М.В. Адамчик, А.Н. Бадак и др.]. – Минск : Харвест, 2003. – 601 с.
8. Дэниел К. Англия: история страны / Дэниел К. ; пер. с англ. – М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2007. – 480 с. – (Биографии великих стран).
9. Виппер Р.Ю. История Нового времени / Виппер Р.Ю. – М. : ЧЕРО, 1995. – 624 с.
10. Смит А. Исследования о богатстве народов / Смит А. ; пер. с англ. М. Щепкина. – М. : Типография М.Г. Волчанинова, 1895. – 688 с.
11. Мортон А.Л. История Англии / Мортон А.Л. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1950. – 462 с.
12. Манту П. Промышленная революция XVIII столетия в Англии / Манту П. – М. : Соцэкгиз, 1937. – 440 с.

А.И. Легкоступ

Влияние идей Просвещения на аграрную жизнь англичан

Статья посвящена анализу влияния идей английских просветителей второй половины XVIII в. на положение сельского хозяйства Англии, в частности аграрного сектора, в этот период. Освещено развитие всех отраслей аграрного сектора экономики страны, изменения, которые произошли на протяжении указанного времени, а также то, какие именно идеи просветителей повлияли на это развитие и каким образом осуществлялись они на практике.

A.I. Legkostup

An Influence of Enlightenment Ideas on the Agrarian Life of Englishmen

The article is dedicated to analysis of the influence of English Enlightenment men ideas of the second half of XVIII century for agrarian sector on position of the agriculture in England for this period. It is illuminated development of all branches of the agrarian sector of the economy of the country, the changes, which occurred during this period, as well as that Enlightenment men ideas influenced upon the development and the manner in which they were realized in practice.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2010.